

מנהגי אפייה בקהילות אשכנז בימי הביניים

Author(s): יצחק(אריק) זימר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ס"ח, חוברת ב (תש"ס), pp. 141-162

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70041202>

Accessed: 29/11/2011 07:35

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

מנהגי אפייה בקהילות אשכנז בימי הביניים

מאת יצחק (אריק) זימר

לעילוי נשמת
אבי מורי
הנרי צימר
תנצב"ה

א. הרקע והבעיה

מנהגיהם והתנהגותם של היהודים בקהילות אשכנז בימי הביניים נקבעו על ידי גורמים רבים. לא רק המסורת המקובלת בתלמודים ובמפרשיהם קבעה את אורח חייהם. גם השפעות אחרות עיצבו את מנהגיהם ודרכיהם, כגון הסביבה והחברה שבתוכן הם התיישבו. כאשר התנגשו ערכי המסורת עם השפעות הסביבה, נוצרו בחברה היהודית סתירות ומתחים. הציבור היהודי נאלץ להתמודד עם הסתירות האלה, ורבני הקהילות ניסו להנחות אותו במציאת פתרונות הולמים, לאמור: להתמודד עם ההשפעות החיצוניות תוך שימור המסורת היהודית. נוסף לבעיית ההתמודדות ההלכתית, בנושאים של איסור והיתר, יש גם עניין רב בהבדלים של חיי היום יום המתגלים בדיונים אלה, השופכים אור על תולדות היהודים באזורים הנידונים. כיצד נראו התנאים, מה היו דברי המאפה שנאפו בהם וכיצד הצליחו להתגבר על תקלות שהזמן גרמן בחברה שבקרבה התיישבו?¹ תחום זה רק התחיל למצוא את מקומו הראוי במחקר המודרני, וברצוני להוסיף לו נדבך, על פי מקורות בתחום האיסור וההיתר במאכלות אסורות.² בספר הפרדס, מספרי דבי רש"י, מופיעה השאלה הבאה:

שאלו לפני רבי על מלייתות בשר אם אפשר לאפותן לכתחילה בתנור עם מלייתות גבינה מרוחקות זו מזו.

ועוד הפת שנאפית עם חררה של בשר אם היא נאכלת לכתחילה בחלב. וכן הפת שנאפת עם חררה של גבינה אם היא נאכלת עם הבשר. וכן אם חררה מליאה של בשר של נכרי או גבינה של גוי ונתנה בתנור בתוך הפת של ישראל מהו לאכול הפת ישראל לכתחילה. והשיב... על המלייתות ופיתות ששאלת יש לגדור ולאסור... אוסר אני דבר זה אפילו לדיעבד. ועל המלייתות של גויים לאפותם בצד הפת של ישראל מעולם לא שמענו ולא ראינו, עון פלילי הוא, ותימא לעג וקלס ובשת וכלימה לכל השומעים כל שכן לעוברי עבירה זאת. ולא דיי (!) עון פער בישולי קדירה של נבילות וטריפות של שפחות ועבדים ששופתים קדירותיהם

1 תודתי נתונה לחתני, ד"ר שמחה עמנואל, שהציע לי את הרעיון למחקר והמציא לי רבים מן המקורות.

2 מחקרו המעמיק והמאלף של ח' סולוביצ'יק הפך מורה דרך בנידון. ראו: H. Soloveitchik, 'Can Halakhic Texts Talk History', *AJS Review*, III (1978), pp. 153–196

על כירה אחת בלא שימור תדיר שהרי למאה ולאחץ נמצאו מגוועלות בכפות ובמכסאות של קדירות חוץ ממה שאינו נראה והגעילו וטמאו עצמן במרק פיגול כליהם; אף כי שאלת מעשה תענועים אם יכול לפטם לחמו בריח תועבה של נבילה ושל חזיר בתוך התנור עם לחם ישראל לכלכלו מזבחי מתים ומטמטים את הלב. כל עושי כן עונם ישאו לבר מינן, ומכל ישראל ומכל יודעי דת ודין ח"י מהיות בישראל ומעשות ככה להקל בגיעול זה אפי'לן] דיעבד... ומי שהתיר, אפילו לעצמו לא התיר.³

לפני שננתח את השאלות ואת התשובה להן, נזהה תחילה את ה'רבי' שנשאל אותן. החוקרים הציעו כמה אפשרויות, אבל רק שתיים מהן סבירות מבחינה היסטורית.⁴ אפשרות אחת היא שהמשיב הוא ר' יצחק ב"ר אליעזר הלוי מוורמייזא, בן המאה ה"א (נפטר בין השנים 1075–1080). האפשרות השנייה היא שהמשיב הוא ר' מנחם בן ר' מכיר, אחד מארבעת בני המכירי, שחזר לאיזור הריינוס לפני מאורעות תתנ"א, אחרי שהייה ממושכת בבוהמיה. קשה להכריע בין הדעות הללו. ברם, ניתן לקבוע שהשאלה נשאלה באיזור הריינוס, כנראה באחת מערי שו"ם, במאה ה"א.⁵

ולגופו של עניין. שלוש השאלות שנשאלו כאן מצביעות על בעיה אחת. הראשונה, האם ניתן לאפות עיסה מלאה בשר עם עיסה מלאה גבינה באותו תנור יחד, אם יש רווח ביניהן; השאלה השנייה דנה בפת שנאפית ליד הבשר, האם היא נאכלת יחד עם חלב ולהפך; והשלישית מתמקדת בשאלה אם פת של ישראל מותרת באכילה אחרי שאפו אותה ליד בשר או גבינה של גויים. המכנה המשותף לכל השאלות מצביע על הקשיים של היהודים להפריד בתנוריהם בין בשר לחלב באפיית פת ופשטידות, ואף על קושי בהפרדה מבישולי גויים. ואולם, אין אנו יודעים מה היו הסיבות לקשיים אלה. אולי הבעיה נבעה מכך שהיהודים נאלצו לאפות את תבשיליהם בתנור ציבורי, ואפילו בתנור שבבעלות לא יהודית ולא תחת השגחה יהודית. אף על פי ששתי השאלות הראשונות אינן מתייחסות למציאות זו, השאלה

3 ספר הפרדס לרש"י, מהדורת ח"י עזרענרייך, בודפשט תרפ"ה, עמ' קנט. קטעים מן התשובה מובאים בספר האורה, הכולל פסקי דינים והלכות לרש"י, מהדורת ש' בובר, לבוב תרס"ה, סי' קי, עמ' 139. לנוסח שונה, בסדר דברים אחר ובתוספת קטע שלא נמצא בספר הפרדס הנדפס, ראו: שבלי הלקט,

4 ב, מהדורת ש' חסידה, ירושלים תשמ"ח, סי' לו, עמ' קכד–קכה; וראו להלן, נספח א. י' אלפנבין ציין כמה חוקרים, הסבורים שלפנינו תשובה של רש"י שנכתבה לתלמידו ר' שמעיה. הוא דחה את הצעתם ושיער שהמשיב הוא ר' יצחק ב"ר אשר הלוי (הריב"א). הוא איננו מצוין מי הם החוקרים ואינו מביא את נימוקיהם, לכן קשה לשפוט את הצעותיהם. גם זיהוי הריב"א בעייתי במקצת. יש הסבורים שהריב"א ביקר במזרח אירופה, ומפני שהעניין נוכר בתשובה הסיק אלפנבין מסקנה זו. לדעת, הסימוכין האלה קלושים. סבורני ששתי ההצעות האחרות, המובאות להלן, מתקבלות יותר על הדעת. דברי אלפנבין מובאים בתשובות רש"י, מהדורת י' אלפנבין, ניו יורק תש"ג, סי' שם, עמ' 359, וההערות שם. על הריב"א במזרח אירופה, ראו: M. G. Güdemann, *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Frankreich und Deutschland*, Wien 1880, p. 293 (ראו מהדורת העברית: מ' גידמן, התורה והחיים, א, ווארשא תרנ"ז, עמ' 84, הערה 2). וראו עליו: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם, עמ' 165–173.

5 ראו הדיון להלן, נספח ב.

השלישית, הדנה באפיית גויים, מטה להנחה שהיהודים אפו את לחמם בתנור של גויים, או לפחות לא בהשגחת יהודי. המסקנה המתבקשת מן ההנחה הזאת היא, שעלינו לבדוק את הסיבות לתופעות שעוררו את השאלות. לאמור: מדוע נאלצו היהודים לאפות את מוצרי אפייתם בתנורים שגרמו לבעיות ההלכתיות של בשר וחלב ושל איסור והיתר? האם לא יכלו לאפות אותם בביתם אחד אחד? ואם רצו לחסוך בזמן או בעצי ההסקה בתנור שבביתם, מדוע שאלו גם על אפיית הפת עם 'חררה מלאה של בשר של נכרי'?

נפנה לדברי המשיב. על שתי השאלות הראשונות הוא משיב בצורה מתונה יחסית: 'יש לגדור ולאסור'; ואף על פי כן הוא מוסיף הערה מסתייגת: 'יש זוללין ומזולזלין ושופדין כבדי תרנגולין עם קורקבנין ועושיין צלי קדר לכתחילה ואומר[ים] שוכחין אנחנו ומקילין בדברי תורה ובדברי סופרים. לפיכך... איני מורה להם כלל כדי שלא יחטאו בה לכולם ערמה ומרמה'.⁶ הוזה אומר, ישנם אנשים שמקילים לא רק באיסורים שבדיעבד, אלא אפילו נוהגים לעשות כך לכתחילה. לפיכך, המשיב איננו מוכן לפסוק להם פסיקה כללית, אלא כדבריו: 'אם יבוא ויארע המעשה לפני כפי השעה שאראה כך אורה בה או איסור או היתר'.⁷ ברם, התשובה לשאלה השלישית מלאה זעם וכעס: 'זתימא לעג וקלס ובשת וכלימה... שאלת מעשה תעתועים אם יכול לפטם לחמו בריח תועבה של נבילה ושל חזיר... ללכלכו מזבחי מתים ומטמטמים את הלב'. התשובה מסתיימת אף היא בקללה: 'כל עושי כן עוונם ישאו לבר מינן ומכל ישראל', דהיינו העושים כך יִעֲנְשׁוּ במיתה בידי שמים!

מה מסתתר מאחורי זעמו וחרון אפו של המשיב? מהי סיבת ההתרגשות וההתפרצות נגד האופים את פתם עם נבלה של נוכרי או גבינה של גוי? מנקודת ראות הלכתית, גם איסורי בשר וחלב אינם פחות חמורים מאיסורי בישול עם מוצרי נבלות וטרפות.

ב. השיקולים ההלכתיים

הדיון ההלכתי בבעייתנו מתמקד בסוגיית התלמוד בעניין 'ריחא מילתא'. וכך נאמר בבבלי (פסחים עו ע"א-ע"ב):

אמר רב: בשר שחוטה שמן שצלאו עם בשר נבילה כחוש אסור; מאי טעמא? מפטמי מהדדי. ולוי אמר: אפילו בשר שחוטה כחוש שצלאו עם בשר נבילה שמן מותר; מאי טעמא? ריחא בעלמא הוא וריחא לא מילתא היא. עביד לוי עובדא בי ריש גלותא בגדי דבשר אחר (תרגום: ...מה טעמו? הם מתפטמים זה מזה... מה טעמו? ריח בלבד הוא, וריח אינו דבר (של ממש). לוי עשה מעשה בבית ראש הגולה בגדי דבשר אחר (=חזיר).

רב סבור שבשר שמן מפטם את הבשר הכחוש והאד של המפוטם חוזר למפטם. לפיכך, בשר שחוטה שמן שצלו אותו עם בשר נבלה כחוש נאסר, כי החתיכה השמנה מפטמת את החתיכה הכשרה והריח של הנבלה המפוטמת חוזר לכשרה ואוסר אותה. לעומתו האמורא לוי סובר

6 הפרדס (לעיל, הערה 3), שם.

7 שם.

שריה הבשר של הנבלה, אפילו אם היא שמנה, איננו אוסר את החתיכה הכשרה, כי ריח של איסור איננו אוסר את החתיכה של ההיתר – ריחא לאו מילתא היא. יתרה מזו, נמסר לנו שלוי התיר אפילו בשר גדי שנצלה בתנור עם בשר חזיר, בביתו של ראש הגולה. (בהמשך הסוגיה מוסבר, ששתי חתיכות הבשר לא נגעו זו בזו אלא ניצלו בשיפודים מרוחקים זה מזה).⁸ נחלקו הפוסקים בהלכה זו. בעל הלכות גדולות פסק שההלכה כלוי,⁹ וכן פסק רב האי גאון.¹⁰ ואילו רבינו חננאל הכריע שההלכה כרב.¹¹ שתי הדעות סברו שהמחלוקת היא רק בדיעבד, אבל לכתחילה, לדברי הכל, צורות כאלה של אפייה אסורות.

שני כיווני הפסיקה הללו מצאו את מקומם גם בפסקיהם של חכמי אשכנז הראשונים. מחד גיסא ר' אליעזר 'הגדול', תלמידו המובהק של רבנו גרשום מאור הגולה, פסק להקל כלוי, ובעקבותיו רש"י, מתלמידי תלמידיו. מאידך גיסא, אם המשיב של התשובה שבה פתחנו את דיוננו הוא ר' יצחק ב"ר אליעזר הלוי, רבו המובהק של רש"י, הרי הוא אוסר, מטעם ריחא מילתא, כדעתו של רב.¹² אף ר' יהודה ב"ר מאיר הכהן בעל ספר הדינים, תלמידו המובהק של רגמ"ה, ור' יצחק ב"ר יהודה, רבו של רש"י, פסקו כפי שיטת רב. על דעתו של ר' יצחק ב"ר יהודה מעידה תשובתנו בספר הפרדס, שכן העיד שלא רק הוא בעצמו הנהיג בביתו שלא לאפות פת עם מאכלי בשר או חלב, אלא 'כך נהגו בקיאי הדעת שבמגנצא'. נמסר בשמם שהקפידו לא לאפות את הפשטידה (Pastede), היא העיסה הממולאת בבשר הנקראת בלשונם גם 'שטצלינק', (Stötzling) עם הפת באותו תנור, אלא אם כן כיסו את הפשטידה בחומר המונע מן הבשר להפיץ את ריחו החוצה. כמו כן, כאשר אפו את המוליותות

8 בפסחים שם מובאות גם דעותיהם של אמוראים אחרים. רב כהנא בריה דרב הונא סבא אסר לאכול פת שנאפתה עם צלי בכותח, שהוא מאכל חלבי. רבא מפריזקיא אסר לאכול דג שנצלה עם בשר בחלב. מר בר רב אשי, אחד האמוראים האחרונים, הסכים עם דעתו של רב. סוגיה דומה נמצאת בבבלי, עבודה זרה סו ע"ב: 'האי בת תיהא (פרש"י: נקב נוקבים במגופת חבית להריח את היין לבדוק אם יכול להתקיים) – עובד כוכבים בדישראל שפיר דמי. ישראל בדעובד כוכבים: אביי אמר אסור רבא אמר מותר. אביי אמר אסור, ריחא מילתא היא; רבא אמר מותר, ריחא לאו מילתא היא'. ידוע שההלכה כרבא בכל התלמוד כאשר הוא חולק על אביי חוץ משישה מקרים (יע"ל קג"ם; ראו קידושין נב ע"א ועוד). לפיכך רבא, שהלכה כמותו, מסכים עם דעתו של לוי. המחלוקת בין רב ללוי מובאת גם בתלמוד הירושלמי, תרומות פ"י ה"ב, מז ע"א.

9 הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 215. אגב, הראב"ה ציין שהלכות גדולות פסק כרב ולא כלוי ותמה עליו אפטוביצר. ראו: ספר הראב"ה, מהדורת א' אפטוביצר, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' 123, הערה 21.

10 ראו: אוצר הגאונים, פסחים, מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תרצ"א, עמ' 85–86. את תשובתו של רב האי גאון הביאו ר' צדקיה בספר שבלי הלקט (לעיל, הערה 3), עמ' קכה, ור' ישעיה מטראני הזקן, ספר המכריע, לובלין תרנ"ו, דף פו ע"א. נראה שהיא התשובה שרש"י רומז עליה בפירושו לפסחים עו ע"ב, ד"ה 'אמר לך רב'.

11 פירוש רבינו חננאל לפסחים שם. פסיקתו של הר"ח מובאת אצל ר' אליעזר בר נתן, ספר ראב"ן, מהדורת ש' אלבק, ווארשא תרס"ה, לו ע"ב, ואצל ר' צדקיה בשבלי הלקט, שם. וכן כתב הראב"ה (לעיל, הערה 9), עמ' 123, ובספר המכריע, שם. הר"ח פסק כרב מפני ששורה של אמוראים סוברים כמותו, אף על פי שרבא סבר כלוי.

12 ראו: רש"י, לפסחים עו ע"ב, ד"ה 'אמר לך רב'; שבלי הלקט, שם, עמ' קכד.

של הגבינה הנקראות בפיהם 'פלדיש' (Fladen, ה'בלינצ'ס' של ימינו) יחד עם הפת, התיר ללאכול את הפת עם בשר רק אם כיסו את הגבינה היטב.¹³ נמצינו למדים, שפוסקי הדורות הקדומים באשכנז לא היו תמימי דעים בסוגיה זו, וכשם שהאמוראים היו חלוקים בה כן גם הגאונים והפוסקים נחלקו בה. חילוקי הדעות אם 'ריחא מילתא' אם לאו התמקדו דווקא באפיית פת עם בשר או עם חלב. ברם, כל הפוסקים סברו, פה אחד, שפת הנאפית עם נבלות או עם טרפות אסורה באכילה.

פסיקתו של רש"י כלוי הכריעה את הכף להקל בדורות הבאים, וכך נמסר לנו בשם הרשב"ם.¹⁴ הראב"ן אימץ את דעתם של המחמירים, כפי שיטת רב, ואילו הריב"א הרחיק לכת והתיר לאפות פת במולייתא בשרית או חלבית אפילו לכתחילה. הראב"ה, נכדו של הראב"ן, מעיד שאביו, רבנו יואל, התיר את הפת שנאפתה עם הפשטידות החלביות והבשריות אפילו בלי כיסוי. רבנו יואל אסר רק אם 'הפשטידא' ו'הפילדוניש' נאפו ביחד, וראב"ה אימץ את פסקיו של אביו.¹⁵

תפנית בדיון נרשמה בפסיקתו של רבנו תם. אף שהוא פסק 'ריחא מילתא', הוא התיר אפיית פשטידות בשר וחלב זו עם זו, וכל שכן אפיית פת עם בשר או עם חלב. הוא התיר אף פת שנאפתה עם פשטידות של בשר נבלה. את נימוקו הוא ביסס על האבחנה בין אופי התנורים בתקופות השונות. בתקופת התלמוד היו התנורים קטנים, ולעומתם התנורים בצרפת במאה ה"ב היו גדולים יותר. על כן ניתן היה להרחיק את התבשילים זה מזה והם לא ספגו את הריחות של יתר התבשילים. לפיכך פסק רבנו תם להתיר את האפיות למיניהן בתנורי זמנו.¹⁶ יתרה מזו, רבנו תם נשאל אם ניתן לאפות חמץ ומצה בתנור אחד והשיב: 'כי מצינו ריחות הרבה בתלמוד כגון ריח נבלה שצלאה עם שחוטה... אבל ריח פת היתר בפת אסור לא מצינו וכמה פעמים [שאנו אופין] חלה עם הפת בפחות מכ"ד לבעל הבית ואין קפידא בדבר'. לאמור, ניתן לאפות מצות לפסח יחד עם חמץ באותו תנור.¹⁷

13 בראב"ן (לעיל, הערה 11) נאמר: 'ומיהו שמעינן שבביתו של רבינו ר' יצחק ב"ר יהודה מ"כ לא היו אופין כלל עם הפת לא פלדונש ולא פשטידא אלא האי לחוד והאי לחוד דסבירה ליה כרב דריחא מילתא היא ואפי' בדיעבד אסור'. וראו: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 309-313.

14 ראו: ר' יצחק ב"ר משה, ספר אור זרוע, ד, זיטאמיר תרכ"ב, סי' רנה.

15 ראו: שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג), בודפסט תרנ"ה, סי' כד. ועיינו: ר' מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, מהדורת י"ז כהנא, ב, ירושלים תש"ך, סי' ל, הערה 17. וראו: אור זרוע, שם, סי' רנה-רנו; ר"י דטראני, ספר המכריע (לעיל, הערה 10); שבלי הלקט (לעיל, הערה 3), עמ' קכת, בשם ספר המכריע. וראו: הראב"ה (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 125; ספר הרוקח, ירושלים תש"ך, סי' תנה. הם הבינו את הירושלמי (לעיל, סוף הערה 8), שלוי סבור שריחא לאו מילתא אפילו לכתחילה.

16 עיינו בדבריו בתוספות, פסחים עז ע"ב, ד"ה 'אסרה'; ספר הישר לרבינו תם, חלק השאלות ותשובות, מהדורת ש' רוזנטל, ברלין תרנ"ח, סי' עז, סעיף ח. ההבחנה בגודל התנורים של ימי הביניים כבר נזכרת בשם ר' יצחק ב"ר יהודה, אחד מרבותיו של רש"י. ראו: מרדכי, פסחים, סי' תקצח; הגהות מיימוניות, הלכות חמץ ומצה, פ"ה, אות י.

17 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (לעיל, הערה 15), סי' כז.

עדות לאמביוולנטיות בפסיקה הצרפתית בולטת בתשובתו של ר"י הזקן, תלמידו המובהק של רבנו תם (ובן אחותו, כלומר נינו של רש"י). הוא נשאל אם ניתן לאפות פשטידה בשרית במחבת חלבית (ולהפך) בלי כל ליכון בין האפיות. עיקרי דבריו בנויים על עדותן של נשות חכמי הדורות, ובמיוחד נשים מצאצאי משפחת רש"י: 'ויש שאומר[ן] דכשהן זכורות מסיקין אותו יותר מעט ממה שרגילות להסיק בשאר אפיות גם כשאופין פלדו'ן אחר פשטיד'א'. לאמור, יש לחמם את המחבת מעט יותר מן הרגיל לפני שנותנים בה את הפשטידה הבשרית או החלבית. הוא מעיד ששאל את חמותו, שהיתה נשואה לנכדו של רש"י, והיא אמרה לו שהחמירה על עצמה 'מחמת נקיפת ליבה'. והוסיפה: 'כשהיא משאלת אותה לגוי לאפות אז מדקדקת יותר אלא מעצמה שלא יהא לבה נוקפה'. הר"י היה מוכן לאמץ את העדויות האלה ולפסוק להקל, אלא שאשתו של רבנו תם החמירה בדבר. מכל מקום, הוא מסיים בהתלבטות: 'והסומך על מנהג בית זקני ודודי לא אענשנו'.¹⁸

חכמי אשכנז בדורות הבאים הקלו באפיית בשר וחלב בבת אחת בתנור רק בדיעבד, ואסרו זאת לכתחילה. היו אפילו פוסקים, כגון ר' אלעזר בעל הרוקח, שהרחיקו לכת והתירו 'בשר נבלה... לאכול בשר שחוטה הצלוי עמו', לאמור: אפילו בשר כשר שנצלה עם בשר נבלה מותר לכתחילה.¹⁹ באותה נימה יש להבין את דברי ר' ישעיה מטרנאני הזקן: 'ונראה לי שמדברי רבא יש להתיר אפילו לכתחילה'.²⁰ גם ר' חיים אור זרוע מעיד בשם אביו: 'ואעפ"י (=ואף על פי) שאבא מארי הסיק דלכתחילה ריחא מילתא היא בשם רשב"ם זצ"ל וריב"א זצ"ל ושאר רבותינו לא אשכחנא דאסרי לכתחילה אלא ריחא דפיתומא (כגון בשר נבלה עם בשר שחוטה) ורבא התיר לכתחילה להריח בבת תיהא'.²¹

לסיום דיוננו נביא את פסיקתו של המהרי"ל, שעל פיו יישק דבר באשכנז במאה ה'ט':

לכתחילה אין לאפות פת בצד פשטידא או פלאדין אפילו הם מכוסים. ובדיעבד אם התנור גדול ופיו פתוח וקרקע התנור אינו משופע שידוע שלא זב המרק תחת הפת, אז הפת

18 התשובה נמצאת בנוסחאות שונות. ראו: מ"י בלוי, שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, ג, ניו יורק תשנ"א, עמ' קצה-קצו (תשובות ופסקים לר"י הזקן, ס"ו מו); תשובות מיימוניות, תשובות השייכות לספר קדושה, ברמב"ם מהדורת פרנקל, ירושלים-בני ברק תשמ"ז, עמ' תג, ס"ה; ספר הנייר, מהדורת ג' אפפעל, ירושלים תשנ"ד, עמ' רלא-רלב. ר"י הזקן היה נשוי לבתה של אלמנת ר' יצחק ב"ר מאיר נכדו של רש"י (שהתחתנה עם ר' יהודה ב"ר יו"ט, נכדו של הריב"ן ונינו של רש"י). ראו: אורבך (לעיל, הערה 4), עמ' 58.

19 ספר הרוקח (לעיל, הערה 15), ס"ה תנד.

20 ר' ישעיה מטרנאני הזקן, ספר המכריע (לעיל, הערה 10), ס"ה לה. עם זאת, ניתן להבין את ההתלבטות של ר' יצחק אור זרוע בדיוניו המקיפים בנידון (לעיל, הערה 14, ד, ס"ה רנו). הוא דן באריכות בשיטת המתירים לכתחילה אבל מסיים את דיונו במילים אלה: 'מיהו אנן לכתחילה לא שרינן אלא בדיעבד דווקא כדפר' לעיל. ועיינו עוד: ר' אליעזר ממ"ץ, ספר יראים, ווילנא תרס"ב, ס"ס, עמ' יט; ועיינו גם: ר' שמשון ב"ר צדוק, ספר התשוב"ן, ווארשא תרס"א, ס"ה שלב; שערי דורא, ויניציאה ש"ת, ס"ה לה; ספר מצוות קטן, קאפוטט תק"ה, ס"ה ריג (הוא מציין, שרבותיו פירשו לו שתנור המחזיק שנים-עשר עשרונים הוא תנור גדול). וראו: סמ"ק מצורף, מהדורת י"י הר"ש-שני-הרונברג, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' שי, ס"ה קסט.

21 שו"ת ר' חיים אור זרוע, לייפציג תש"ך, ס"ה עה, ד"ה 'עיסה שנתמצה'.

מותר הן לחלב הן לבשר. וכן הדין פת שנאפה עם בשר צלי... אבל פשטידא ופלאדין יחד אין נוהגין לאפות כלל.²²

ג. המציאות ההיסטורית

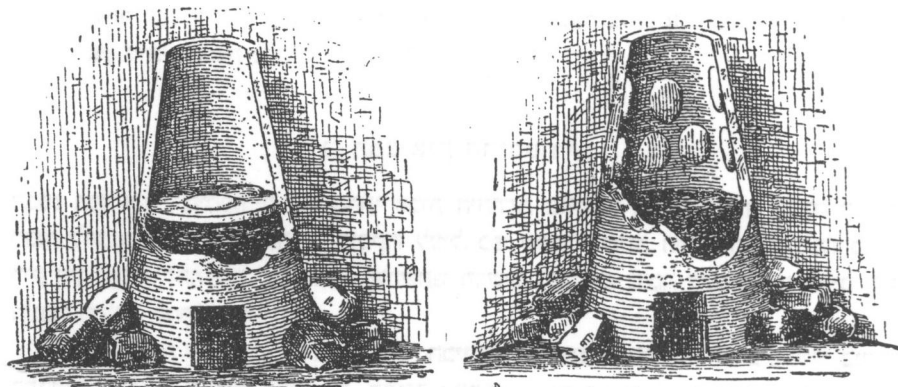
הבנת המציאות ההיסטורית של ההתיישבות היהודית באשכנז בימי הביניים יכולה לתרום רבות להבנת הדיונים ההלכתיים שנסקרו לעיל. כפי שכבר הערנו, הקהילות לא פעלו בחלל ריק והן נאלצו להתמודד עם תנאים שהשתנו חדשים לבקרים. נדמה שהנושא שלפנינו הוא דוגמה הולמת להתמודדות הזאת.

מתקני האפייה הביתיים באירופה בימי הביניים היו שונים מאלה שהיו בשימוש במזרח בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד. התנור המקראי ורוב התנורים הביתיים במזרח הקדום היו בצורת קונוס. קוטרם התחתון היה כשישים וחמישה ס"מ, קוטרם העליון קרוב לארבעים ס"מ וגובהם מטר אחד בערך; פיהם היה למעלה והאש בקרקעיתם. מקצתם אף היו תת-קרקעיים. בכמה סוגי תנורים הדביקו את העיסה בצורת פיתות בקירות התנור, ובאחרים הניחו מדף באמצעו ועליו אפו את הלחם (ראו איור מס' 1). לעומת זאת התנורים האירופיים היו בדגם התנור הרומאי, ה'פורנוס' (furnus), הוא ה'פורני' שכבר נזכר בספרות חז"ל. הוא היה מקורה מלמעלה בכיפה, קרקעיתו שטוחה ופתחו בצדו.²³

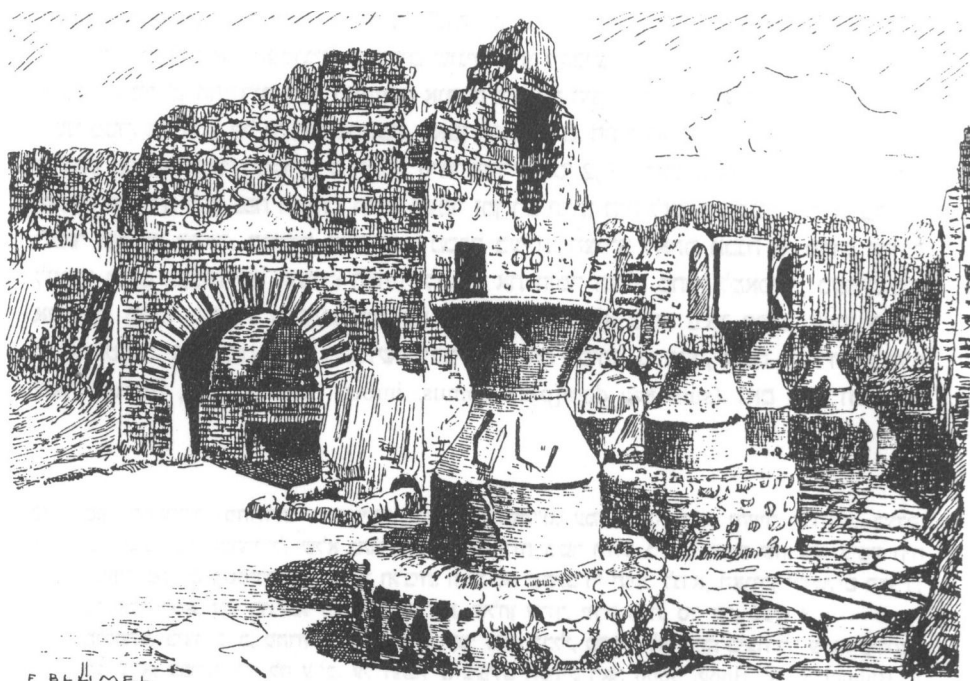
על פי ממצאים ארכיאולוגיים ואיורים שונים ניתן לקבוע, שהתנורים באירופה היו גדולים פי כמה וכמה מן התנורים בעת העתיקה: אורכם ורוחבם היה מטר וחצי לפחות וגובהם למעלה משני מטר. הם נבנו על פי רוב ממכתח, מאבן או מלבנים. חומר הדלק היה בדרך כלל גחלים, שהונחו בפינה הקדמית בקרקעית התנור (ראו איורים מס' 2, 3). האש התפשטה בכל הקרקעית ופיזרה חום רב לכל נפח התנור; החום נשמר זמן רב וניתן היה לאפות בתנור עוד הרבה זמן לאחר שהאש כבתה. תנורים אלה יצרו מספר בעיות: הצורך לאתר מבנה או מקום שיוכל לעמוד בחום הגבוה של התנור; הצורך להביא את חומר הדלק מחוץ למאפייה, בעזרת כוח אדם זר, מלבד האופה; וההתמודדות עם העשן והאבק. לא בכדי נוצר פתגם עממי במאה הי"א הטוען: 'בעל בית סובל משלושה דברים נוראים בביתו: גג נוזל, אשה רעה ובית מלא עשן' (sunt tria dam[p]na domus, imber, mala femina, fumus). ואם האח והכיריים

22 ספר המהרי"ל, מהדורת ש' שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תקנ"ג-תקנ"ד. והעיר המהדיר, בצדק, שמלשוננו של המהרי"ל, שלא נהגו לאפות פשטידות בשר וחלב ביחד, נשמע שהמנהג בימיו היה לאפות פת עם פשטידה בשרית או חלבית. וראו מה שכתב ר' יעקב לנדא, האגור, ירושלים תש"ר, סי' אלף רס"א, עמ' רו; ועל פיו פסק הרמ"א, שלחן ערוך, יורה דעה, סי' קת, סעיף א.

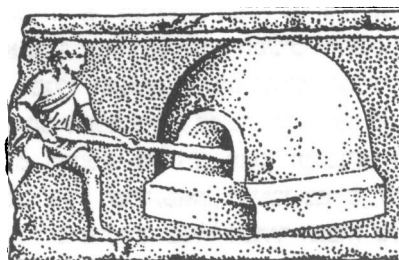
23 תוספתא, ביצה ג, כ, מהדורת צוקרמאנדל, עמ' 207; בבלי, פסחים לא ע"ב; ביצה לד ע"א; קידושין סב ע"א; עבודה זרה לה ע"ב. על התנורים בעולם העתיק ראו: F. Blumel & W. Boog, 5000 Jahre Backofen, Ulm 1977, pp. 11-68. וראו: י' בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג, עמ' תקמ"ת-תקמ"ט. ראו גם: S. Krauss, Talmudische Archaeologie, I, Leipzig 1911, pp. 86 ff.

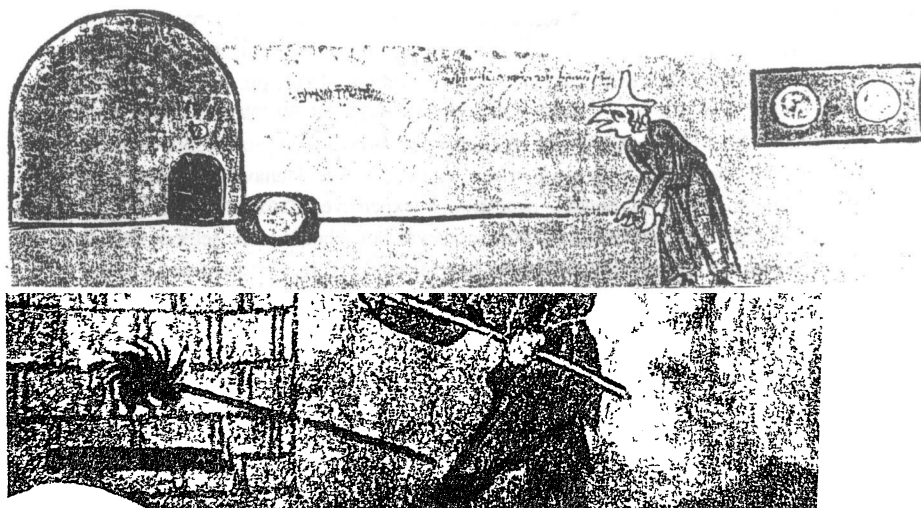
איור 1. תנורים בארץ ישראל בתקופת התלמוד
(מתוך: " בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג)

איור 2. תנור בפומפי בתקופה הרומית הקדומה
(מתוך: " בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג)

איור 3. תנור ברומא במאה הראשונה לפני סה"נ
(מתוך: C. Singer, *A History of Technology*, Oxford 1956)

איור 4. אופה בשעת מלאכתו, גרמניה, המאה הי"ד
(מתוך: הגדת ראשי הציפורים, כתב יד מוזיאון ישראל 180/57, דף 26; באדיבות מוזיאון ישראל)

הטרידו את בני הבית בעשן על אחת כמה וכמה התנור האירופאי, שהעלה עשן בלתי נסבל. אגב, התנורים הרומיים המשיכו לתפוס מקום נכבד באפיית הפת עד המאה הי"ט.²⁴ בגלל התנאים הקשים שגרמו התנורים נאלצו תושבי האחוות, הכפרים והערים להעביר אותם לשטח פתוח. לפיכך, חלק ניכר מן התנורים עמדו בחצרות או הוקמו בשדות, ולפעמים גם במבנים מיוחדים מאבן ומלבנים, בעלי קירות עבים וארובות מתאימות (ראו איור מס' 8).²⁵ יתרה מזאת, תושבי כפרים, עיירות ואפילו ערים, לא היו יכולים להרשות לעצמם תנורים פרטיים, בגלל המחיר הגבוה של הקמתם ותחזוקתם, ולכן נבנו תנורים מסחריים או ציבוריים, כדי לשרת את כלל האוכלוסייה, ונאסרו תנורים ביתיים. כתוצאה מהתנאים האלה נבנו התנורים על פי גודל האוכלוסייה, והאופים הפכו במרוצת הזמן למקצועיים.²⁶ סיבה נוספת לאיסור על מאפיות פרטיות היה החשש מדלקות. כאמור, התנור האירופי דרש תנאים מיוחדים בכדי למנוע דלקות, שעלולות היו לסכן את בתיהם של תושבי הכפר והעיר שהיו בנויים מעץ (בניגוד לבניית האבן שהיתה נהוגה במזרח ובדרום אירופה). לפיכך נטלו שליטי הנסיכויות השונות את האחריות לשמור על ביטחונם של תושבי אדמתם מדלקות למיניהן. הם עיצבו את חובתם של מחזיקי תנורים בחוק התנור – *ius furnorum*. החוק התיר לתושבים לבנות ולהחזיק תנורי אפייה רק ברשיון מתאים ותמורת תשלום הולם; החוק גם

- R. Sheppard, 'We Used Roman Ovens for More than 1800 Years', *The British Baker*, 24
H.E. Jakob, *Sechstausend Jahre Brot*, Hamburg 1954, pp. XX (1974), p. 12
W. Rösener, *Peasants in the Middle Ages*, Cambridge 1969, p. 178
M. Heyne, *Funf Bucher deutscher*, את: שם, המביא את: *169–178*, p. 81
Hausaltertumer von den altesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert, I,
Leipzig 1899, p. 121
- K. Baumgarten & בניצין: 'ק' באומגרטרן וא' בניצין: 25
U. Bentzien, *Hof und Wirtschaft der Ribnitzer Bauern*, Berlin 1963, pp. 178–182
בנוי על אינוונטר ורשימת פריטים של המנזר באיזור ברנדנבורג משנת 1620. המחברים מציינים, שהיסודות של המבנים השונים (כגון בתי המגורים, הרפתות ואורוות הסוסים) קדומים למאה הי"ז. סבורני שהדבר טיפוסי גם ליתר האזורים בגרמניה ומאפשר לנו לקבל מושג על המאפיות בימי הביניים. וראו גם: C.J. Stahl, *Hearth and Home*, Bloomington 1989, p. 205; N. Pounds, *Die Geschichte des deutschen Bäckers*, Stuttgart 1911, pp. 43–54, 149–160 (לעיל, הערה 23), עמ' 59–68, 75–78, 93–100, 101–108.
- J.M. Bennett, 'The Village Ale-Wife: Women and Brewing in Fourteenth Century 26
England', *Women and Work in Preindustrial Europe*, ed. B.A. Hanawalt, Bloomington
'Because the manufacture of bread... necessitated expensive: 1986, p. 20
equipment and required considerable labor, medieval households were seldom able to
stock these products without recourse to commercial markets. In the towns and villages
of medieval England most families depended heavily upon commercial bakers... to
K. Mertes, *The English*: provide the basic foodstuffs that were consumed daily'
'Such jobs and offices: *Noble Household 1250–1600*, London 1988, p. 21
as baker and bakery... require skills that not everyone can perform and share'

הטיל קנסות ועונשים חמורים על העברייין. החוק כבר נזכר בסכסנשפיגל (*Sachsenspiegel*), ספר החוקים הגרמני שעל פיו נקבע השיפוט בסכסוניה החל באמצע המאה ה"ב.²⁷ לדוגמה, בעיר הקיסרית אסלינגן (Esslingen), כעשרה ק"מ דרומית-מזרחית לשטוטגרט, במדינת באדן-וירטמברג) הוקם כנראה בית-התנור בשנת 1303, בכדי למנוע דלקות.²⁸ השלכה אחרת של נוהגי אפיית הלחם באירופה במאות ה"ה-ה"ב נבעה מן המשטר הפאודלי שהתפתח והשתרש ברחבי היבשת. המערכת הפאודלית נקבעה בעיקרה מסביב לשיטת הסניוריה, לאמור: אדון שהעניק או החכיר מקצת קרקעותיו לנתיניו, שהתיישבו על אדמתו, תמורת תשלומי 'בול ושירות בשעת הצורך. המערכת יצרה תלות של נתינים בסניור בתחומים שונים ובכללם גם אפיית הלחם. השליט הפאודלי ראה את עצמו רשאי להטיל חובות על כל התושבים 'שלו' בשטחי הסניוריה שלו, וביניהן המונופול על אפיית לחם במאפייה של הסניוריה שהיתה בבעלותו. אי לכך הכריח אדון הסניוריה את נתיניו גם לאפות את לחמם בתנורים שלו, בפיקוח פקידות מקצועית של השליט הפאודלי (*ministeriales*), תמורת תשלום בכירות בודדות שניתנו לו. התשלומים האלה ניתנו להגמונים בכנסיות הגדולות והמבוססות, בזכות ה'אימוניטס' (*immunitas*) שהוענקו להם בידי השליטים הבכירים. התשלומים האלה נקראו 'באנום' (*bannum*; בצרפת: *banalités*). הסדרים האלה לא היו ידועים לפני המאות ה"א-ה"ב. צרפת, שבה הסמכות הממלכתית היתה חלשה ביותר במאות ה"ה-ה"ב, הפכה לאיזור העיקרי של הפעלת הזכויות והזיכיונות השונים בידי בעלי האחוזות הפאודלים, על חשבון תושביהן. התופעות הפוליטיות, החברתיות והכלכליות האלה חדרו גם לאיזור הריינוס במאות הללו, ובהדרגה, במאות ה"ג וה"ד, מזרחה לכל גרמניה. דוגמה מובהקת לכך הוא כתב זכויות שהעניק היינריך החמישי לעיר שפייר בשנת 1111, המציין בין היתר, שאסור לכל מושל (*Präfekt*) או מורשה מטעמו לדרוש מן האופים בשפייר תשלום כלשהו בעל כורחם; זאת אומרת, שאסור לשליט ולפקידותו הפאודלית לעשות בתנורים כבשלהם ולנצלם לצורכיהם.²⁹

יתרה מזו, גם הדוכס בתחום הדוכסות שלו, וגם ההגמון בהגמוניה שלו, חייבו את תושבי הסניוריות לאפות את לחמם בתנורים של השלטון.³⁰ עדויות שונות מתארות את דרכי האפייה,

27 H.A. Berlepsch, *Chronik von ehrbaren Bäckergewerk nach den Rechtsquellen und .historischen Überlieferungen des deutschen Mittelalters*, St. Gallen [n.d.], pp. 85–86

על מקום הסכסנשפיגל בחוק הגרמני ובמיוחד ביחס ליהודים, ראו: G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany. A Study of Their Legal and Social Status*, Chicago 1949

28 ברליפס, שם, עמ' 86.

29 שם, עמ' 114.

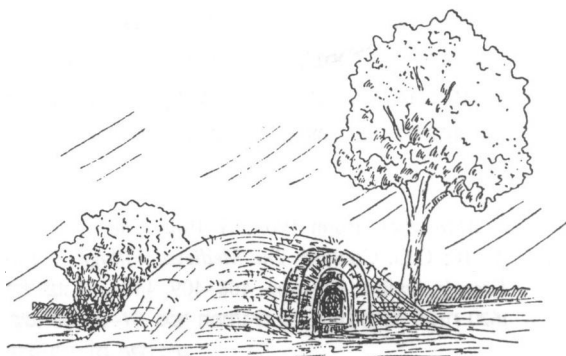
30 דיונים מקיפים ומעמיקים בהתפתחות החברה הפאודלית בכיוונים האלה נמצאים במחקריהם של מארק בלוך, ז'אק לה-גוף, ג' בוא וג' קולטון. ראו: מ' בלוך, החברה הפיאודלית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 260–263, 444, 502–505 (M. Bloch, *La société féodale*, Paris 1923); פ"ל גאנסהוף, פיאודליזם, תל אביב תשמ"ה, עמ' 77 ואילך, חלק שלישי: התקופה הקלסית של הפיאודליזם (F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que c'est la féodalité*, Bruxelles 1944); ש' נאמן, לידתה של ציוויליזציה, אלף שנות אירופה לאטנית, תל אביב תשל"ה, עמ' 217–308 (חלק שלישי: מחברה מתפתחת לחברה מפותחת); ז'ק לה-גוף, ימי הביניים בשיאם, תל אביב תשנ"ג, עמ' 58–71 (G. Droege, *Landrecht*).

איור 6. חנוך בצפון גרמניה, 1567
(מחוך: 1954 *Sechstausend Jahre Brot*, Hamburg H.E. Jakob)

איור 7. מאפייה, גרמניה, 1659
(מתוך: H.E. Jakob, *Sechstausend Jahre Brot*, Hamburg 1954)

איור 8. תנור בשדה: דרום מזרח גרמניה, המאה ה'י"ז
(מתוך: K. Baumgarten & U. Bentzien, *Hof und Wirtschaft der Ribniter Bauern*, Berlin 1963)

וראו לציין כמה דוגמאות התורמות להבנת הסוגיה. בספר המנהגים של מנזר פרים (Prüm, כחמישים ק"מ מערבה לקובלנץ, על יד הריינוס) רשומות הנחיות הפקיד של השליט:

יש גם מאפיית-באן (bannum). כאשר יש לאדם יכול הוא יביא אותו לידי שפחות המאפייה העליונה. היא (=השפחה) תביא לו רחיים של יד בכדי לטחון את התבואה לקמת. אם אין לו מספיק קמח למלא את כל התנור, הוא יספק [את] העצים וישלם כאילו התנור מלא. השפחה תלוש לו את העיסה... במאפייה נמצאים האופה ושתי עוזרותיו. לכל תנור מלא הם ייקחו [כתשלום] שמונה כיכרות, כל אחת בערך של שמונה חצאי פרוטה (פפנינג), בלי להתחשב בטיב התבואה ובערכה. שתי כיכרות ניתנות לראש המנזר, שתיים לאופה ושתיים לשתי עוזרותיו [של האופה].³¹

הנזירים של המנזר סנט פֶר דה שארטרה (St.-Père-de-Chartres, כ־30 ק"מ דרומית-מערבית לפריס) ציינו בהסכם בשלהי ימי הביניים (בזמן שהתושבים כבר הרגישו את עצמם חופשיים לאפות את לחמם בכל מאפייה כרצונם): 'התושבים אינם מחויבים לאפות את לחמם בתנור המנזר... אבל לאף אחד לא תהיה הזכות להחזיק תנור פרטי'.³²

עדות נוספת למרכזיותן של מאפיות המנזרים עולה מדברי סלומון השלישי, ההגמון של קונסטנץ (Konstanz, על יד הבודנזי [Bodensee] – כיום הגבול בין גרמניה לשווייץ) וראש המנזר בסנט גאלן (St. Gallen, כשלושים וחמישה ק"מ מדרום לקונסטנץ). הוא התגאה בפני שלוחי האוצר של קיסר גרמניה במאה ה־11 שיש לו נכסים מרובים, ובין היתר ציין שבסנט גאלן נמצא תנור שניתן לאפות בו אלף כיכרות לחם.³³ אולי ניתן להסיק מדבריו שהוא השתמש בו לא רק לצורכי המנזר כי אם גם לצורכי האיזור שהיה בשליטתו.

המציאות ההיסטורית המתוארת משתקפת גם בספרות הרבנית בתקופה המקבילה (בין המאות ה־1–ה־10). בתחילת ההתיישבות היהודית בצפון מערב אירופה, שמוקדה היה בקהילות שו"ם שעל יד הריינוס, אנו עדים לתופעות דומות. עדות מעניינת אנו קוראים בשאלה שנשאל רבנו גרשם מאור הגולה (רגמ"ה), גדול הרבנים בקהילות שו"ם, שהתיישב במגנצה:

יהודי שהיה לו תנור אחד בתצרו ברשותו אצל קירות ביתו וממנו פרנסת ביתו ויש לו שכיר גוי שהיה מחממו לישראל ולגויים, ובאו אנשי הפחה שרי האופים ופיסו את ראובן להכניסם לביתו והם יתנו לו שכר התנור. בתוך כך נכנסו לחצרו ואפו את לחמם בתנור ובערב שבת מיאנו לצאת והחזיקו בתנור וביום השבת עשו בו כרצונם. ואחריהם באו אופים אחרים מן השרים של הפחה ועשו כראשונים. וראובן אינו יכול להוציאם מפני שנאתם. ועתה יש עליי

und Lehnrecht im hohen Mittelalter, Bonn 1969; G. Bois, *The Crises of Feudalism*, Cambridge 1984, pp. 210 ff.; G.G. Coulton, *The Medieval Village*, Cambridge 1931, S. Reynolds, *Fiefs and Vassals*, Oxford 1994, pp. 408–409, 440–441. pp. 55 ff. וראו גם:

31 ראו: קולטון, שם, עמ' 56–57. ספר המנהגים של פרים נכתב בשנת 1620, אבל מן הסתם הוא מציין את מנהגי המקום בדורות הקודמים.

32 שם.

33 ברליפש (לעיל, הערה 27), עמ' 21.

עון בדבר הזה או לא. וממה שנתנו לו אופי הפחה והשרים במוצאי שבת שחר התנור שאפו בו בשבת אם יכול ליהנות מאותו פת.³⁴

תיאור זה משקף ככל הנראה את המציאות באיזור הריינוס בראשית המאה ה'א'. האופה היהודי מתפרנס מתנורו העומד בחצר ביתו על יד אחד מקירות הבית, לאמור התנור לא היה בתוך הבית, ומחמת החום הגבוה נזקקו להעמידו על יד אחד מקירותיו של הבית (בתשובתו, מכנה הרגמ"ה את התנור 'פורני'). יתרה מזו, היהודים והגויים אופים את מוצרי האפייה שלהם בתנורו של אותו יהודי, כי כנראה לא היו להם תנורים פרטיים בבתיהם. אנשי הפחה, שרי האופים, הם הפקידים של השליט הפאודלי, שהשגיתו על ביצוע ה'אימוניטס' או ה'באנום' הפאודלי. אמנם, השרים השתלטו על תנורו של ראובן, אבל הם גם שילמו לו דמי שכירות בעד השימוש בתנור; זו עדות מובהקת שהם לא החרירו את התנור לעצמם אלא רק ניסו לנצל את המצב לטובתם. לשרי הפחה לא היה תנור ציבורי פאודלי, או שהם היו זקוקים לתנור נוסף, מכל מקום הם היו מוכנים להכיר בבעלות היהודי על תנורו. כללם של הדברים, כבר ישנו כנראה מנגנון פאודלי עם הסדרי אפייה, אבל הוא קיים רק להלכה ולא למעשה. מן השאלה מתברר שליהודים באותה העיר היתה אפשרות לאפות את מוצרי האפייה שלהם בתנור שהיה בבעלות יהודית ובהשגחה של יהודי, אף על פי שהיה לבעל התנור שכיר גוי שחימם לו את התנור. הם לא היו זקוקים כנראה לתנור נוכרי, שאיננו בפיקוח יהודי, לאפות את לחמם.

שני דורות אחרי הרגמ"ה אנו מוצאים את העדויות שפתחנו בהן את דיוננו. אם נניח שהמשיב לשאלות הנזכרות הוא ר' יצחק ב"ר אליעזר הלוי, אחד מתלמידי תלמידיו של רגמ"ה, אולי ניתן להסיק ששיטת האימוניטס והבאנום הפאודלית כבר החלה להשתרש באזורי הריינוס. תנורי היהודים הוחרמו כנראה לזמן ממושך, והיהודים נאלצו לאפות את מאפיהם בתנור שאיננו בשליטתם ובהשגחתם. לפיכך הם שאלו את רבם כיצד לנהוג בפת שנאפתה עם דברי מאפה וצלי שאינם כשרים. תשובתו הסוערת והביקורתית של הרב משקפת כנראה מציאות שבה עדיין היתה ליהודים אפשרות – אמנם בדוחק ובקשיים – לאפות את מאפיהם בתנורים שבבעלות יהודית, לכן אין כל הצדקה לאפות את הפת על ידי 'מעשה תעתועים... בריח תועבה של נבלה ושל חזיר'.

גם בתשובותיו של רש"י בצרפת ישנה עדות לתופעה דומה. הוא נשאל: 'ישראל וגוי שיש להם תנור בשותפות מהו שיאמר ישראל לגוי טול שבוע של פסח ואני אטול לאחר כך כנגדך'. הוא נשאל שאלה דומה על תנור של ישראל שהיה משכירו לגוי עבור כיכר לחם לשבוע, והגוי אפה בתנור כל ימי הפסח. ובאותה נימה מעיד רש"י: 'וכן ישראל שרגיל לקבל ככרות ממערופייה שלו בכל יום, בשבוע של פסח אינו מקבל'.³⁵ מן השאלות האלה נמצאנו למדים, שתנורים שימשו מקור פרנסה של יהודים ועדיין היו בידיים פרטיות ולא בידי השליטים הפאודליים כמונופול מוחלט. עם זאת, פסיקתו של רש"י בעניין ריחא מילתא כאמורא לוי,

34 שו"ת רבנו גרשום מאור הגולה, מהדורת ש' איידלברג, ניו יורק תשט"ז, ס' ח.

35 תשובות רש"י (לעיל, הערה 4), ס' קיא; ספר הנייר (לעיל, הערה 18), עמ' מו, והערה 96.

למרות פסיקתם של רבותיו, אולי מצביעה על הצורך להקל במקצת – אם לא לכתחילה לפחות בדיעבד. דומה שאפשר לשמוע מדבריו, מחד גיסא, שעדיין יש זכות לאפות במאפייה פרטית, ומאידך גיסא, על הלחץ הגובר שכל האפיות תהיינה בשליטתו ובתנורו של השלטון המקומי.

סבורני שהלחץ גבר בצורה ניכרת בצרפת במחצית הראשונה של המאה הי"ב, ועדותו של רבנו תם, נכדו של רש"י, היא לנו כמאה עדים:

נראה לר"ת דמה שאנו אופין עתה בתנור של כומרים וטוחנין בריחיים של מים שלהם ודאי ליכא למיחש, ולא מיבעיא בשכר דשרי דאין אנו מחזיקין להם טובה, אלא אפילו שלא בשכר נמי מותר כיון שאין התנור והריחיים בבית הע"ז (=העבודה זרה) עצמו כמו הכא מרחץ של אפרודיטי.³⁶

הניסוח הכללי של דברי רבנו תם מעיד, שבני הקהילות בצרפת נאלצו כנראה לאפות את פיתם ואת יתר מוצרי אפייתם בתנורי ההגמונים – השליטים הפאודלים הדתיים. ואולם, אין זאת אומרת שיהודי צרפת ואיזור הריינוס לא החזיקו תנורים פרטיים. רבנו תם בעצמו מעיד על כך: 'מעשה כך היה בימי רבינו תם שגבה ישראל אחד בחובו תנור אחד מעובד כוכבים'. אותו גוי המשיך להיות שותף עם היהודי באותו תנור.³⁷ ייתכן שההסדרים הפאודליים של ה'אימוניטס' או ה'באנום' הפכו גורם דומיננטי בצרפת במאה הי"ב, וזה הרקע לדאגה בפסיקה הרבנית. יתרה מזו, כבר דנו למעלה בפסיקתו של רבנו תם בסוגיית ריחא מילתא, ואף על פי שהוא פסק ריחא מילתא (כרב), הוא בנה את התירו לאפות מוצרי בשר וחלב בתנור אחד על ההבחנה שתנורי אירופה שונים מתנורי המזרח בתקופת המשנה והתלמוד. גם הטיעון הזה מעיד על הצורך להקל בשימוש בתנורים של נוכרים בענייני איסור והיתר.

יתרה מזו, הערותיו של רבנו תם מלמדות כנראה על יישובים יהודיים שלא היתה בהם כל אפשרות לאפות לחם בתנורים של יהודים. פיזור האוכלוסייה היהודית גרם להתיישובות בעיירות ואף בכפרים שלא היו בהם תנורים לא של האוכלוסייה המקומית ולא של היהודים. לכן נאלצו להשתמש בתנורי המנזרים שבמקום מגוריהם.³⁸

המצב המתואר לא השתנה במשך המאות הבאות אלא בפרט אחד: השליטה בתנורים עברה מן השלטון העירוני לידי הגילדות העירוניות, ואלה לא הקלו על כל האוכלוסייה ודרשו את זכותן המלאה באפיית לחמם של תושבי ערים. הערים החלו במאבק להשתחרר מן השלטון של השליטים הפאודלים כבר באמצע המאה הי"ב, אך הצלחתן לא נשאה פירות עד המאה הי"ג. ואולם, שחרור הערים מן ה'באנום' לא עזר ליהודים ולא אפשר להם לאפות

36 תוספות, עבודה זרה מ"ד ע"ב, ד"ה 'נהני'.

37 תוספות, עבודה זרה כב ע"א, ד"ה 'לא יאמר'. אני מודה לידידי פרופ' י"י יובל, שהפנה את תשומת לבי למקור זה. תודתי נתונה לו גם על הערות והארות נוספות.

38 על פיזור היישובים ברחבי צרפת והקפם הדמוגרפי ראו: R. Chazan, 'Jewish Settlement in Northern France 1096–1306', *Revue des études juives*, CXXVIII (1969), pp. 41–65; idem, *Medieval Jewry in Northern France*, Baltimore 1973, pp. 207–212

את מאפיהם כרצונם; אדרבה, הגילדות העירוניות תפסו את מקומם של הסניורים הפאודלים והשתלטו על המונופול של האפייה.³⁹

התבססות המשטר הפאודלי בכל עוצמתו היתה במחצית השנייה של המאה הי"ב ובראשית המאה הי"ג, והקהילות ברחבי אירופה עמדו בפני קשיים ניכרים באפייה בתנורים שלהן. הן נאלצו להשתמש בתנורים שבבעלות השלטונות, לפחות באפייה הזקוקה לתנורים הגדולים – בעיקר לחמים ופיתות. עדויות מפורשות על כך נמצאות בהערות של חכמי ישראל מקטלוניה שבמערב עד לאוסטריה שבמזרח. הרשב"א, תושב ברצלונה וגדול חכמי ספרד, קבע, כנראה לכל ספרד (ולפחות לקטלוניה): '...שזה מחוקי המלכות לאפות כלם פתן בפורני ואין אדם רשאי לקבוע פורני לעצמו'.⁴⁰ ר' יצחק אור זרוע, החכם הדגול שישב בווינה, מעיד שהציבור היהודי קונה את לחמו מן הכמורה המקומית: 'הילכך היכא שקונים לחם הכומרים מה שקורין פרונטא (אולי שיבוש המלה Brot בגרמנית) ולוקחים מהם בכל יום כמו שקצבו ובפסח לא לקחו, מותר ליקח לחם לאחר הפסח כנגד מה שחסרו מליקח בפסח'.⁴¹ אפשר להבין אפוא מדוע באותו זמן כבר היו פוסקים שהתירו אפייה בתנורי נוכרים לכתחילה. מלבד הנטייה להקל בנידון, נמצא עדויות המרמזות על הקשיים באפיית לחם של היהודים. נציין כמה דוגמאות מאפיינות של מציאות היסטורית זו.

דוגמה אחת מתמקדת באפיית מצות לפסח. ידוע שחכמי אשכנז הקפידו לאפות מצות דווקא בערב פסח אחרי חצות היום.⁴² לפיכך הלחץ במאפיות היה גדול ביותר באותו היום. זאת ועוד, כאשר חל ערב פסח להיות בשבת נאלצו יהודי אשכנז לאפות מצותיהם במוצאי שבת, כליל הסדר עצמו, ולא קודם השבת. יתרה מזו, אם יום אידם של הנוכרים (הפסחא) חל ביום הראשון, שהוא גם יום טוב ראשון של פסח, גבר הלחץ פי כמה וכמה. על סמך המצב הזה אנו שומעים, לדוגמה, על פסיקתו של הראב"ה, בהתייחסו לעדויות שהגיעו אליו מצרפת, וזה לשונו:

39 ראו: D. Nicholas, *The Later Medieval City*, London 1997, pp. 218 ff.; *The Cambridge Economic History of Europe*, eds. M.M. Postan, E.E. Rich & E. Miller, III, Cambridge 1963, pp. 260 ff.; E.R. Chamberlin, *Everyday Life in Renaissance Times*, London 1969, pp. 104 ff. וראו גם: ש' אלבק, 'חסו של רבנו תם לבעיות זמנו', ציון, ט (תשי"ד), עמ' 125–126. אלבק כבר ציין את הנימוק הפאודלי כיסוד להתר האפייה והתחינה בתנורי הכמורה. הוא גם ציין מספר תעודות שבהן שוחררו כמה ערים מן השעבוד הפאודלי; שם, הערה 38.

40 תורת הבית, בדק הבית, בית שלישי, שער שביעי, ירושלים תשכ"ג, צד ע"א. וראו גם דברי רבינו יונה גירונדי, אגרת התשובה, ירושלים תשכ"ז, סעיף לט. עדות נוספת לשליטה הבלעדית של המלכות בספרד נמצאת בתעודה המציינת שמלך אראגון פטר את תושבי חאקה (Jaca) מן החובה לטחון את קמחם בטחנת אדוני הארץ. הפטור הזה לא חל על האופים שאומנותם בכך ולא על היהודים. על עדות זו העיר יצחק בער: 'היהודים לא הצליחו אפוא לפטור את עצמם, במידה שווה עם התושבים הנוצרים, מחובות שנהגו לגבי אוכלוסייה משועבדת למחצה'; ראו: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ירושלים תשי"ט, עמ' 25.

41 ספר אור זרוע (לעיל, הערה 14), ב, ס"י רמז, עמ' 112.

42 ראו: י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 237–248.

ובשעת הדחק שלא ימצאו לאפות בליל מוצאי שבת מפני יום איד הגויים ראוי לסמוך על[ה] להתיר ויזהר מחימוץ ומכל מקום יאפה שלש מצות בליל פסח מפני חביבה מצוה בשעתה. וכן שמעתי שמפני הדחק עושין כן בצרפת שאינם מוצאים לא במחיר ולא בשוחד ואף כי יש בעלי בתים שם הצריכים מצות הרבה והיה נדחה הדבר עד לאחר חצות וטעמא לא שמעתי.⁴³

אפטוביצר, המהדיר של ספר הראב"ה, מנמק את סיבת ה'דחק' בצרפת כי הנוצרים לא היו מוכנים לעזור ליהודים לאפות את המצות שלהם ביום אידם, וכלשונו: 'שלא יעשו מלאכה ולא יסייעו לישראל באפיית המצות'.⁴⁴ ניתן לשער, שהסיבה היתה לא רק מכיוון שהמשרתים הנוכרים חגגו ביום אידם ולא עבדו בבתי היהודים, אלא מפני שהמאפיות של השלטונות היו סגורות ביום אידם ולא היתה כל אפשרות ללחוץ עליהם לפתוח אותן, 'לא במחיר ולא בשוחד'. כתוצאה ממצב מביך זה נאלצו בני הקהילות לאפות לפחות את שלוש המצות לליל הסדר בכיריים שלהם או בכל צורה אחרת.

ודוגמה נוספת תעיד על המצב החדש שקיפח את היהודים באפיית לחמם. שוב מעיד הראב"ה בשם אביו, רבנו יואל הלוי:

וראיתי שהתיר אבא מרי לאפות ביום טוב [בריצלי"ש] צורך ברית מילה שחלה להיות ממחרת בחולו של מועד והיה יום אידם שלא היו רשאים לאפות אם לא ביום טוב ולא היה די לקהל במלוי תנור אחד והתירו לאפות שני פעמים מפני צריכות פת אחד לכל תנור ותנור לשנים לשלשה בני אדם.⁴⁵

אף במקרה זה חל יום אידם ביום החג (הפעם בסוכות), ולא ניתן ליהודים לאפות במאפייה את ה'ברצל' (Bretzel), מאפה הזקוק לתנור גדול. גם בנידון זה כתב אפטוביצר: 'מכאן יוצא שהיה אסור לישראל לעשות מלאכה ביום אידם של נכרים'.⁴⁶ סבורני שאולי גם במקרה הזה לא נבעה הסיבה מאיסור מלאכה, מצד זה או אחר, אלא מפני שתנורי השליטים ביישוב לא הופעלו ביום אידם. לפיכך נאלצו היהודים לאפות את הברצל בכיריים או בתנורים ביתיים, כנראה מאולתרים וקטנים, שלא הספיק להם הסק אחד ונדרש הסק שני, דבר האסור בגלל חילול החג. גם במקרה הזה ניתן להבין את הלחץ של המציאות הפאודלית על מנהגי האפייה של יהודי אשכנז בימי הביניים.

הלחץ המוגבר הניע כנראה יהודים בקהילות הריינוס להקים 'בית אופים' ציבורי יהודי.⁴⁷

43 ספר הראב"ה (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 72. וראו: טור, אורח חיים, סי' תנח.

44 אפטוביצר, שם, הערות 20, 22. אגב, כך צוין במפורש בחוק האופים במדינת וירטמברג בשנת 1627. אופה שפתח את מאפייתו ביום הראשון של השבוע או בתגים בלי רשות השלטונות נקנס בקנסות חמורים. למרות התאריך המאוחר ניתן ללמוד ממנו על הכלל כולו. ראו: ברליפיש (לעיל, הערה 27), עמ' 89.

45 ספר הראב"ה, שם, ג, עמ' 454.

46 שם, הוספות ותיקונים, עמ' 780.

47 ראו: תשובות מיימוניות השייכות לספר קנין, מהדורת פרנקל, 'ירושלים-בני ברק תש"ן, עמ' שכג, סי' כז, ושם מובאת תשובת מהר"ם מרוטנבורג שרשומים בה הבניינים שבבעלות הקהל, וביניהם 'בית האופים'. ברם, התשובה הזאת נדפסה מכתב יד בידי מ"א בלאך, תשובות מהר"ם מרוטנבורג,

יש לנו עדות על מאפייה קהילתית במגנצה בתחילת המאה ה'ד'. שם נזכר 'היילמן' (שכנראה לא היה יהודי), המכונה 'אופה היהודים', שהתגורר באותו הבניין.⁴⁸ גם בשפייר נזכר התנור של הקהילה בקשר לאפיית המצות לפסח.⁴⁹ בוורמיז לא נזכרו מאפייה יהודית או תנור קהילתי עד המאה ה'ז'.⁵⁰

לסיכום, מנהגי האפייה מגלים לנו פרק בחיי יום יום בקהילות אשכנז (טיב התנורים וסוגי דברי המאפה) ובתולדות ההלכה שקבעה את אורח חייהם של חברי הקהילות. יתרה מזו, ניתן לשער שלמנהגי האפייה של היהודים בימי הביניים, באירופה בכלל ובאשכנז בפרט, אולי היתה זיקה למשטר הפאודלי. זאת ועוד, השפעת הסביבה ותנאי האפייה המיוחדים לאירופה מצאו את מקומם בפסיקה הרבנית וקבעו את דפוסי ההלכה בתחום זה של איסור והתר בדיני מאכלות אסורות.

ברלין תרנ"א, עמ' 320, ושם הגירסה היא 'בית האומנים'. וכן הנוסח בכתב יד מונטיפיורי 108, סי' תתסה.

S. Salfeld, 'Die Mainzer Judenerben', *Beitrag zur Topographie des alten Mainz*, Mainz 1917, p. 16, no. 18

Germania Judaica, II/2, Tübingen 1968, p. 778

עדות מאלפת עולה מחיבורו של ר' יוסף השמש בוורמיז, שכתב את דבריו במאה ה'ז', אבל לא מן הנמנע שתנאים דומים היו קיימים במאות הקודמות. הן בערב שבת והן בערב יום טוב אפו את הלחמים ואת העוגות בתנור שבבית השמש, וגם את המצות לפסח אפו אצל השמש. אף על פי שהתנור היה בבעלות הקהל (כפי שצוין בספר המנהגים שלו: 'תנור של הקהל'), אפו בו את הלחם רק לקראת השבתות והתגים; יתר דברי מאפה קנו מהנחתומים הנוכרים. תופעה זו יכולה אולי ללמדנו, שהאפייה נעשתה במאפיות העירוניות ולא בידי נחתום יהודי, שאם לא כן מדוע לא אפו את כל דברי המאפה בתנור הקהל בידי נחתום יהודי? ראו: מנהגים דק"ק וורמיישא לרבי יוסף שמש, מהדורת המבורגר-זימר, 'ירושלים תשמ"ח, סי' כז, מה, עה, רפד.

בשלהי ימי הביניים נזכרים במקורות מאפיות ותנורי אפייה ציבוריים בקהילות ארפורט, פרנקפורט ענ"מ ורוטנבורג ענ"ט טאובר. ואולם, עדיין אין לנו מחקר מקיף על המאפיות הציבוריות ותנורי הקהילות באירופה בימי הביניים. ראו: *Germania Judaica*, III, 2, Tübingen 1995, על כל אחת מהקהילות הללו.

מהלך היסטורי דומה אולי יש למצוא בקהילה היהודית בקנדיאה בתקופתו של ר' אליהו קפשאל במאה ה'ט"ז (נפטר 1555). הוא מתאר את מנהגם של חברי הקהילה באפיית לחמיהם בתנורי הגויים: 'באשר אופין בהם בערבי שבתות "הטורטיש" (tortes) של בשר ושל גבינה בתנור אחד'. יתרה מזו: 'כי בימי חג הפסח בעשיית המצות יביאו שם הגויים לחמי חמץ כדי לאפותם'. אף על פי שאפו את המצות בתנור מיוחד: 'מ"מ מלוש בצק עד חומצתו או עד שייסק הנחתום את התנור משים אותו סמוך למצות... החמץ נתן זוב על הקרש שיש בו המצה'. המצב הזה הניע את ר"א קפשאל לבנות בית מיוחד: 'זוב עשיתי שני תנורים מהודרים וגדולים... ויען שאינו נמצא בעונות אופה יהודי בקהילתנו הוצרכתי והשכרתי התנורים הנוכרים לגוי... והתנתי עמו שיאפה בתנור האחד הטורטיש"ש של בשר ובתנור האחר הטורטיש"ש של חלב...'. דבריו של ר"א קפשאל נמצאים בתקנות האי. ראו: א"ש הרטום ומד"א קאסטור, תקנות קנדיאה וחכונותיה, 'ירושלים תש"ג, סי' קב, עמ' 131-138. על ר' אליהו קפשאל ראו: מ' בניהו, רבי אליהו קפשאל, איש קנדיאה, רב מנהיג היסטוריון, תל-אביב תשמ"ג, עמ' עג-קסב.

הפסיקה המאוחרת אימצה חלק ניכר מן הפסקים שקדמו לה. מרן ר' יוסף קארו קיבל את ההבחנה של רבנו תם בין תנור גדול לתנור קטן, והתיר צליית בשר כשר עם בשר נבלה אם התנור הגדול עמד בהנחיות של חכמי אשכנז. ברם, הרמ"א בהגהותיו הסתייג והתיר רק בדיעבד; לא זו אף זו, הוא נטה להחמיר אלא אם כן ישנו הפסד מרובה. ר' יחיאל מיכל אפשטיין, מקהילת נאווהרדוק שבליטא, התיר לצלות בשר כשר עם בשר נבלה ב'תנורים שלנו שהם גדולות ופתוח מן הצד'. נראה אפוא, שהפסיקה של חכמי אשכנז הקדמונים זכתה למקום נכבד בקודקס ההלכתי של כל תפוצות ישראל – השולחן ערוך ונושאי כליו.⁵¹

נספחים

א. נוסח התשובה בספר שבלי הלקט (נספח להערה 3)

חררות שממלאין בשר, ויש שממלאין אותן גבינה, אם אפשר לכתחילה לאפות אותן בתנור אחד ומרוחקות זו מזו. ועוד, הפת שנאפית עם חררה של בשר אם היא נאכלת לכתחילה בחלב, וכן הפת שנאפית עם חררה של גבינה אם היא נאכלת עם הבשר. ועוד, חררה של גוים שנמלאת בשר נבלה, או גבינות הגוים ונתנוה אצל הפת של יהודים בתנור, אם אותה הפת כשרה לישראל לכתחילה. ואמרתי, מה שאתה שואל לכתחילה ולא דיעבד, לפי שיש מנהגן של שאר בני אדם, כיון שמתירין להם שום דבר מתוך דוחק סבורין הן שמותר מעיקרו. שהרי לענין כבד ובשר בשפוד אחד, מצאתי שהורה הגאון לכתחילה לא, ודיעבד שפיר דמי, ואעפ"כ יש זוללין ומזולזלין ושופדין כבדי תרנגולין עם קרקבניהם, ועושין צלי קדר פריטורי¹ לכתחילה, והמחמיר אפילו דיעבד אינו טועמו. לפי שכך, אמרתי סבור אני שהותר זאת להם דיעבד ולכך נהגו בה אפילו לכתחילה בין מלמעלה בין מלמטה.² נוהגים כאן, כשהוא מכוסה המלייטא, אופין אותה בתנור עם הלחם ובלבד שמרחיקין זה מזה, וכשאינה מכוסה אופין אותה לבדה קודם הלחם, ואח"כ מעיינין שלא יצא ממנה על קרקעית התנור ואופין הלחם לאחר שהוציאוה, וכן עושין בביתו של ר' יצחק ב"ר יהודה ז"ל, וכן אמר הרב ר' מנחם הלוי נ"ע משום רבינו יהודה הכהן הזקן, ומשום ר' דוד הלוי נ"ע. שאותה שאינה מכוסה דיעבד היו מתירין אותה אבל לא לכתחילה. אבל של גוי לאפות עם ישראל מעולם לא שמענו לנו עון פעור אלא בשולי קדרות של נבלות וטרפות של שפחות, ששופות על כירה אחת בלי שימור תדיר. שהרי

51 שלחן ערוך, יורה דעה, סי' קח; ערוך השולחן, שם, סעיף י.

1 אולי שיבוש של המלה 'פורנוס', דהיינו צלוי בתנור; וצ"ע.

2 בספר הפרדס ישנו המשך: 'לפיכך כל דבר שגזרו חכמים ואמרו לכתחילה לא אבל בדיעבד שרי, איני מודה להם כלל כדי שלא יחטאו בערמה ובמרמה'. ועיין בדברי חסידה (לעיל, בגוף המאמר, הערה 3), הערה 4.

למאה ולאֶלף פעמים נמצאו במכסאות של קדרות, לבד ממה שלא ראו. והגעילו את עצמן במרק פיגולי כליהם, אף כי להכניס צלמי נכריות לכתחילה בתנור, להתפטם לחמם בריח תועבה המטמטם את לב אוכלם עוונם ישאו ואשמתם לבר מינן. ומכל יודעי זה ח'י' מי הוא המיקל לגיעול כזה. ורבותינו אמרו בירושלמי, אחד משום מיאוס ואחד משום סחור סחור לכרמא לא תקרב, ברוך שרחקנו מהם. ומי שהתיר אפילו לעצמו לא התיר.

והבנתי על כל מה שאמרו חכמים כאן, אותה שאינה מכוסה אופין לבדה, הא בפרק כיצד צולין אמרו חכמים, אמר רב, בשר שחיטה שמן צלאו וכו', וסוגיין שסדור בהלכות גדולות דמוקים הלכתא כרב [כלוי – י"ז], ודוקא דיעבד אבל לכתחילה לא, ועל כן אמרו רבותינו ז"ל, כיון שאינה מכוסה דיעבד אין לכתחילה לא, כלומר, הואיל ומגולה הוא, דנפק לריחא מינה ומפטם ללחם, אעפ"י שהם מרוחקין זה מזה, מתירין מכוסה, כלומר משום דלא נפיק מינה ריחא כל כך, דדייקי בפת חמה והבית פתוח כ"ע אסור וכו', וכ"כ האי מלייתא מגולה דנפיק ריחא מיניה. וכן עם צלי. וכן מן בהדי ביישרא, כלומר מגולין, ועיין בפרק כיצד צולין.

ושמעתי כבר, שהראשונים שהיו משימין אותה מכוסה בפי התנור ולא מבפנים לתנור, לומר, שלא יעלה הבל ריח כל כך מבפנים ללחם, לפי שבמקום פתח התנור מונחת. ורואה אני את דברי אלו יותר ממתירין להכניס מבפנים. אבל הכל מודים מלייתות נבלה וטרפה שאסור להכניס לכתחילה אעפ"י שזה אסור וזה אסור.

ואשר עם שמו ברוך הוא, לא אכחד ממך יקירי, זכור אני שכבר בימי רבנו יקותיאל זצ"ל, פעם אחת אסר כל מה שאפה בתנור, עם מולייתות של גויים מכוסות של נבלות וטרפות, כל שכן שאסור להכניס לתחילה (!), אעפ"י שזה אסור וזה אסור. ואעפ"י ששימשת את המאור הגדול, אף על פי כן, זה זכור אני יפה, וברור לי, ואני כבר הזכרתיך זה כשבאתי מרוסייה לשם, וכן נכון בלבי ועיני.

ב. זהות המשיב (נספח להערה 5)

ר' יצחק ב"ר אליעזר הלוי היה תלמידו המובהק של ר' אליעזר הגדול, אבל גם שימש לפני רגמ"ה ולפני ר' יהודה הכהן. הוא היה דבר ומנהיג לכל בני דורו בכלל ולקהילת וורמייזא בפרט. פירושיו לתלמוד נשתמרו בפירושו של רש"י; מקצת תשובותיו נשתמרו בספרי דבי רש"י, ומספר פיוטים שחיבר נשתמרו בכתבי יד שונים. בניו וכמה מתלמידיו המשיכו בדרכו ונמנו עם המנהיגות הרוחנית של קהילת וורמייזא.³

התשובה שלפנינו הולמת את רוח הפסיקה של ר' יצחק הלוי, כפי שנמסרה לנו בפסקיו ובתשובותיו. יש לזכור את הפולמוס בינו לבין תלמידו הדגול רש"י ב'פלוגת הריאה'. בוויכוח הזה האשים רש"י את רבו כמחמיר מדי וטען: 'אם להחמיר בא מו' על בני המקום (=וורמייזא) משום פריצות' דעבד טבח או משום דקימ' לן בני מדינה כיון דלא גמירי ככותאי דמו...'. להתרסה זו השיב הרב לתלמידו: 'וחס ושלום לעלות כן לרוחי, כי שבח לצורנו, במקומנו יש תלמידי חכמים מחזיקים בתורה ובאסור

3 ראו: גרוסקין, אשכנז (לעיל, בגוף המאמר, הערה 13), עמ' 265–292.

והיתר ויודעים להבין בין טוב וחלופו.⁴ גם רש"י וגם ר' יצחק הלוי מציינים שיש ב'בני המקום' – בוורמיזא – אנשים שהנהגתם באיסור והיתר גובלת ב'פריצות', כשם שיש 'בני מדינה דלא גמירי ככותאי דמו'. למרות זאת יש בוורמיזא תלמידי חכמים העומדים על המשמר ויודעים כיצד להגיב על ה'התרים' הללו. דברים אלה הולמים את רוח הדברים בתשובה שלפנינו.⁵ עם זאת, ראיות אחרות יביאו אותנו להניח שהמשיב הוא ר' מנחם ב"ר מכיר, אחד מארבעת בני המכירי.⁶ כבר ציינו, שהתשובה נמצאת בספר שבלי הלקט, לר' צדקיהו ב"ר אברהם. יש לה תוספת ונביא קטע חשוב ממנה:

ואשר עם שמו ברוך הוא, לא אכחד ממך יקירי, זכור אני שכבר בימי רבנו יקותיאל זצ"ל, פעם אחת אסר כל מה שאפה בתנור עם מולייתות של גויים מכוסות של נבלות וטרפות... ואעפ"י ששימשת את המאור הגדול אף על פי כן, זה זכור אני יפה וברור לי ואני כבר הזכרתיך זה כשבאתי מרוסייה לשם...⁷

המשיב מציין שהוא בא מרוסיה, ודבר זה עשוי להתאים לר' מנחם ב"ר מכיר, שזמן ממושך היתה פעולתו העיקרית בבהמיה ובמזרח אירופה, והוא חזר לאזור הריינוס סמוך לגזירות תתנ"ו.⁸ יתרה מזו, בדיון נוסף בשבלי הלקט (שלא הבאנוהו) נזכר גם את של המשיב: 'אני השואל מוסיף על דברי אחי...'⁹ ואולי השואל הוא ר' יקר אחיו, ששימש כידוע את ר' יקותיאל ב"ר משה, זקן חכמי שפיירא. (אין זה מן הנמנע שכוניי החיבה 'יקרי' הוא רמז לשמו.¹⁰) ר' יקר שימש כנראה את חכמי שפיירא, אף על פי שגר בעיקר בוורמיזא.¹¹

- 4 כתב יד אדלר 2717; ראו: א' מרמורשטיין, 'חכם ופוסק איטלקי', דביר, ב (תרפ"ד), עמ' 234 (דברי רש"י), ועמ' 236 (תשובת ר' יצחק). ועיינו: גרוסמן, שם, עמ' 268.
- 5 ראו: ספר הראב"ה (לעיל, בגוף המאמר, הערה 9), ב, עמ' 124, הערה 4. סימוכים לזיהוי הזה נמצא בדברי ר' יצחק בעל העיטור, המצטט תשובה בשם ר' יצחק הלוי. ראו: ספר העיטור, מהדורת ר' מאיר יונה, ווארשא תק"פ, ב, הלכות הכשר הבשר, דף יז ע"א.
- 6 עליהם ועל יצירתם הספרותית עיינו: גרוסמן (לעיל, בגוף המאמר, הערה 13), עמ' 361–393. ש' חסידה משער, שמחבר התשובה היה אחד מבני המכירי. ראו: שבלי הלקט (לעיל, בגוף המאמר, הערה 3), עמ' קכד, הערה 11.
- 7 ראו לעיל, נספח א.
- 8 ראו: גרוסמן, שם, עמ' 365–366; תא"ש שמע (לעיל, בגוף המאמר, הערה 42), עמ' 83.
- 9 שבלי הלקט (לעיל, בגוף המאמר, הערה 3), עמ' קכו.
- 10 ראו: גרוסמן (לעיל, בגוף המאמר, הערה 13), עמ' 397.
- 11 שם, עמ' 367–368.